

〈ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ;〉 ΑΝΕΚΔΟΤΗ «ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ» ΠΕΡΙ ΝΗΣΤΕΙΩΝ*

ΥΠΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ

1. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ποὺ ἔχει περιέλθει σὲ μᾶς, ἀφοῦ χάρη στὴ μοναδική, στὴ φιλολογικὴ καὶ στὴ νομικὴ ἱστορία, «τύχη» τῆς Ἑξάβιβλου ὑπερεκτιμήθηκε ἐπὶ αἰῶνες καὶ ἀφοῦ, ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἐρευνῶν στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ἀντιμετωπίσθηκε κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα καὶ στίς ἀρχές τοῦ παρόντος μὲ μία συχνὰ βάνανυση περιφρόνηση (ἢ, ἐνίοτε, μὲ μία συγκαταβατικὴ «συμπάθεια»), ἄρχισε στίς ἡμέρες μας νὰ βρίσκει τὴν ἀκριβῆ τοῦ ἀποτίμηση· φυσικά, οἱ κρίσεις ἀφοροῦν κυρίως στὴν Ἑξάβιβλο, τὸ μόνον ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἀρμενόπουλο ποὺ μελετήθηκε οὐσιαστικά καὶ ἐγίνε εὐρύτερα γνωστό. Ὅπως γνωρίζουμε, ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Ἀρμενοπούλου περιλαμβάνει μία σειρὰ ἀσημάντων μᾶλλον ἐργασιῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς, μὲ τοὺς ὁποίους, λίγο ἢ πολὺ, ἀσχολεῖται κάθε βυζαντινὸς λόγιος τῆς ἐποχῆς του: ἐργασίες γραμματικὲς (τὰ δύο ἀνέκδοτα *Λεξικά κατὰ στοιχεῖον*), ρητορικὲς (*ὁ Λόγος εἰς τὴν προεόρτιον ἑορτὴν τοῦ μεγάλου Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου ...*), θεολογικὲς (ἡ χαμένη «πραγματεία» του γιὰ τὸ ἡσυχαστικὸ ζήτημα, τῆς ὁποίας γνωρίζουμε τὸ περιεχόμενον ἀπὸ τὸν ἀντιρρητικὸ «λόγον» τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου πρὸς τὸν μοναχὸ Ἱερόθεο)· σ' αὐτὰ τὰ ξεχασμένα κείμενα προστίθενται οἱ νομικὲς ἐργασίες τοῦ Ἀρμενοπούλου, μεταξὺ τῶν ὁποίων κυριαρχεῖ ἡ Ἑξάβιβλος, τὸ ἔργο ποὺ διαφύλαξε καὶ διασώζει σήμερα τὴν μνήμη του· τὴν Ἑξάβιβλο συνοδεύει στὰ χειρόγραφα μία «κανονικὴ» μᾶλλον σειρὰ «ἐπιμέτρων» ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα νομικά, κανονικά, θεολογικά, ἱστορικά καὶ ἐθιμοτυπικά καὶ ποὺ, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες καὶ ἐνδείξεις, ἔχουν συγκεντρωθῇ στὸ corpus αὐτὸ

* Πρόδρομος δημοσίευση ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν «ἐλασσόνων ἔργων» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ποὺ ἐτοιμάζω. Ἐκφράζω καὶ ἀπ' ἐδῶ τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς τὴν διεύθυνση τῆς Österreichische Nationalbibliothek, Wien.

πραγματικά από τὸν ἴδιο τὸν Ἀρμενόπουλο¹. Ἦδη σήμερα γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια προοιμιακὰ κείμενα καὶ ἴσως ὠρισμένα ἀμφίβολα σχόλια, οὔτε μία οὐσιαστικὰ φράση σὲ ὅλο τὸ corpus τῆς Ἐξαβίβλου δὲν ἔχει συνταχθῇ πρωτότυπα ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο· εἰδικώτερα στὰ ἐλάσσονα, σύντομα κείμενα (τὰ ὅποια κατὰ μακρὰ παράδοση, ποὺ ἀποκρυσταλλώνεται στὸν πῖνακα ἐργασιῶν τοῦ Ἀρμενοπούλου ποὺ δημοσιεύει ὁ Fabricius² καὶ ἀρκετὰ ἀβασάνιστα συνεχίζεται ὡς τὶς ἡμέρες μας³, προσγράφονται στὸν Ἀρμενόπουλο), ἡ μόνη στὴν πραγματικότητα συμβολή του εἶναι ἡ πιθανὴ πρωτοβουλία ἐντάξεώς τους στὸ corpus τῆς Ἐξαβίβλου : ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, τὸ ἐρανισμένο ἀπὸ παλαιότερες πηγές *Περὶ ὧν οἱ κατὰ καιροὺς αἵρετικοὶ ἐδόξασαν ἡ Περὶ αἱρέσεων* (στὸ ὅποιο συνάπτεται ἓνα σύντομώτατο κείμενο *Περὶ πίστεως ὀρθοδόξου*) καὶ τὸ *Θέσπισμα* τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου βρίσκονται ἤδη αὐτούσια στὸν Βλαστάρη⁴, οἱ «τρεῖς συνοδικοὶ τόμοι» εἶναι ἀπλὲς σύντομες περιλήψεις τριῶν πατριαρχικῶν καὶ συνοδικῶν ἀποφάσεων ποὺ ἐντάχθηκαν στὰ «ἐπίμετρα» γιὰ σαφεῖς πολιτικoὺς λόγους, τὰ ἐθιμοτυπικὰ κείμενα⁵ εἶναι οὐσιαστικὰ ἀπλοὶ κατάλογοι, γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἀλλὰ τὴν κυρία ἔκταση τοῦ corpus κατέχουν οἱ τρεῖς μείζονες νομικὲς ἐργασίες τοῦ Ἀρμενοπούλου : ἡ ἴδια

1. Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἔργων τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἰδιαίτερα τῶν «ἐπιμέτρων» βλ. Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, ἐπιμέλεια Κ. Γ. Πίτσας, Ἀθήνα 1971, σ. μὴ' - ν' καὶ κζ' σημ. 48, ὅπου καὶ ἀναγραφὴ τους. Στὴν ἴδια ἐκδόση βλ. ἀνάλυση τῶν κυριωτέρων ἀρμενοπουλικῶν ζητημάτων καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. τοῦ ἴδιου ἐκδότη, «Γρηγορίου Ἀκινδύνου, Ἀνέκδοτη πραγματεία περὶ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου», *Επετηρὶς Κέντρου Ἐρεῦνης Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, ΙΘ' (1972), 111 κέ.

2. *Bibliotheca graeca*, X, 275 κέ. (ἐκδ. Harless, XI, 260 κέ.).

3. Αἱ μ. Χέρτσουγ, *Πραγματεία περὶ τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἐξαβίβλου...*, Μόναχο 1837· D. E. Maurocordato, *Harménopule et son manuel de droit civil*, [Παρίσι] 1846· J. A. B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, III, Παρίσι 1846, 495 κέ.· Σπ. Σακελλάριαδης, *Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Ἀθήνα 1916 (καὶ στὸ *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*, IB' (1945), 191 - 212)· Ν. Ι. Πανταζόπουλος, «Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος...», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, 477 κέ.

4. Ράλλης — Ποτλῆς, Ζ', 66 καὶ 260 κέ.

5. Τὰ ὁφίγια τοῦ παλατίου, Τὰ ὁφίγια τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, Ἡ γεγρυῖα ὑποτύπωσις παρὰ τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ὅπως ἔχουσι τάξεως οἱ θρόνοι τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ὑποκειμένων τῷ πατριαρχῇ Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκθεσις τοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ γέροντος ὅπως εἶναι ἔχουσι τάξεως αἱ ὑποκείμεναι μητροπόλεις τῷ πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (μεταγενέστερη ἴσως προσθήκη στὸ corpus, γιὰ ἀντικατάσταση, συμπλήρωση ἢ ἐνημέρωση τοῦ προηγουμένου κειμένου), *Περὶ τῶν φερόντων τὰ χρυσοκόκκινα σκιάδια*.

ἡ *Ἐξάβιβλος*, ἡ *Ἐπιτομή Κανόνων*, οἱ *Νόμοι Γεωργικοί*: ὁ ἐραγιστικὸς ἀποκλειστικὰ κρατήρας τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν καὶ ρητὰ δηλοῦται καὶ ἔχει πλέον ἀπολύτως ἐντοπιότητα: δὲν ὑπάρχει στήν *Ἐξάβιβλο* καὶ τὴν *Ἐπιτομή* φράση ποὺ δὲν ἔχει ληφθῇ ἀπὸ προγενέστερες νομικὲς πηγές, ἐνῶ οἱ *Γεωργικοί Νόμοι* εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου εἰλημμένοι ἀπὸ τὸν *Νόμον Γεωργικόν*, τὸ γνωστὸ ἰδιωτικὸ, κατὰ τὴν κρατήσασα ἄποψη, κείμενο, ποὺ θεωρήθηκε παλαιότερα τμήμα τῆς νομοθεσίας τῶν *Ἰσαύρων*.

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ προβάλλει τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο ποὺ διακρίνει τὸ νομικὸ ἔργο τοῦ *Ἀρμενοπούλου* στὸ χῶρο τοῦ δικαίου, καί, πέρα ἀπὸ τὴν λαμπρὴ τύχη τῆς *Ἐξάβιβλου*, ὀρίζει ἀποφασιστικὰ τὸ μέτρο τῆς ἀξιολογήσεώς του. Πρόκειται γιὰ τὴν συγκρότηση καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ὕλης, ποὺ συγκεντρώνεται κατ' ἐκλογὴν καὶ κατ' ἐπιτομήν, μὲ κάποια κριτικὴ διάθεση, μὲ σκοπὸ νὰ κωδικοποιηθῇ κατὰ τρόπο προσιτὸ καὶ τοῖς πολλοῖς τὸ δίκαιο: οἱ διατάξεις περιέχονται στήν ἀπλούστερη, κατὰ κανόνα, μορφή τους, ἀπαλλαγμένη συνήθως ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐπένδυση καὶ τὴν περιπτωσιολογίαν, ὥστε τὸ σύνολο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κριτικὴ εὐστοχία ἢ τὴν ποιότητα τῆς ἐπιλογῆς, νὰ θυμίζει συχνὰ τοὺς σύγχρονους κώδικες⁶. ἀλλὰ κυρίως τοὺς σύγχρονους κώδικες προοικονίζεται ἡ κατάταξις τοῦ περιεχομένου κατ' ὕλην, ποὺ φαίνεται νὰ ἀποτελῇ μία νέα στιγμή στήν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ εἶναι ὅ,τι κυρίως πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν *Ἀρμενόπουλο*: οἱ τρεῖς συλλογές ἀκολουθοῦν ἓνα συγγενὲς καθωρισμένο διάγραμμα, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει ἓνα προοιμιακὸ κείμενο καὶ μία σειρά τίτλων μὲ συστηματικὴ θεματικὴ κατάταξιν (βιβλία καὶ τίτλοι στήν *Ἐξάβιβλο*, «τμήματα» καὶ «ἐπιγραφές» στήν *Ἐπιτομή*, τίτλοι στοὺς *Γεωργικοὺς Νόμους*). Ἡ ἐπιτυχία, πέρα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε κριτικὴ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀσκηθῇ - καὶ νὰ εἶναι αὐστηρὴ - στὰ ἐπὶ μέρους, εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ σημερινοῦ παρατηρητῆ, ἂν ληφθῇ μάλιστα ὑπ' ὄψιν ἡ ἀντιστοιχία σχεδὸν τῆς διαιρέσεως τῆς *Ἐξάβιβλου* πρὸς τὴ σύγχρονη πενταμερῆ διαίρεσιν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου (μὲ τὴν προσθήκην καὶ τοῦ ποινικοῦ ἔκτου βιβλίου) καὶ σημειωθῇ ὅτι ἡ κατ' ὕλην κωδικοποίησις τῶν ἱερῶν κανόνων ποὺ ἀποπειρᾶται ὁ *Ἀρμενόπουλος* στήν *Ἐπιτομή* εἶναι αἵτημα ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ικανοποιηθῇ στὶς ἡμέρες μας⁷.

6. Βλ. Γ. Σ. Μαριδάκης, «Ὁ *Ἀρμενόπουλος* καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δικαίου», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 89 κέ.: Κ. Γ. Πιτσάκης, ἐνθ' ἀν., μ' - με' καὶ ν' - νγ'.

7. Στὺς *Νόμους Γεωργικοὺς*, τῶν ὁποίων ἡ ἐνότης τοῦ περιεχομένου ἦταν βέβαια δεδομένη, ἡ συμβολὴ τοῦ *Ἀρμενοπούλου* συνίσταται στὸν διαχωρισμὸ καὶ τὴν κατάταξιν τοῦ κειμένου σὲ τίτλους, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν *Ἐξάβιβλο* (βλ. F. r. D ö l g e r, «Harmenopulos und der Nomos Georgikos», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 151 κέ.: J. K a r a y a n n o p u l o s, «Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos», *Byzantinische Zeitschrift*, LI (1958), 357 κέ.: V. A. G e o r g e s c o, «Contribution à l' étude de la réception du Νόμος Γεωργικός dans

Ἡ σύντομη ἀνεπίγραφη «πραγματεία» γιὰ τὶς νηστεῖες ποὺ ἐκδίδεται ἐδῶ βρίσκεται ἐντεταγμένη ἀκριβῶς μεταξὺ τῶν τριῶν αὐτῶν βασικῶν νομικῶν ἐργασιῶν, ποὺ ἀναμφισβήτητα ὀφείλουν τὴν συγκρότησή τους στὸν Ἀρμενόπουλο, σ' ἓνα Βιενναῖο κώδικα. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα *Vindobonensis juridicus graecus* 6⁸, χαρτῶο τοῦ α' ἡμ. τοῦ 15ου αἰῶνα, ff 217, ποὺ περιέχει (ff 2^v - 199^v) τὴν Ἑξάβιβλο καὶ τὰ «ἐπίμετρά» της : 2^v - 136^v ἢ Ἑξάβιβλος· 136^v - 140^r *Νόμοι Γεωργικοί*· 140^v ἢ ἐκδιδομένη ἐδῶ «πραγματεία»· 141^r - 182^r *Ἐπιτομὴ Κανόνων*, καὶ οἱ λοιπές «θεολογικὲς» ἐργασίες τοῦ corpus· 194^v - 195^v *Θέσπισμα τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου*· 196^r *Τὰ ὀφφίκια* 196^v - 199^v *Ἡ γεγονυῖα ὑποτύπωσις παρὰ τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ* Ἡ ἐξέχουσα, καὶ ιδιότυπη, αὐτὴ θέση τῆς πραγματείας στὸν κώδικα καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποδόθηκε στὸν Ἀρμενόπουλο ὁμόφωνα, ἀπὸ ὅλους τοὺς καταλόγους τῶν ἔργων τοῦ ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα ὡς τὶς ἡμέρες μας, καθιστοῦν ἴσως ἐνδιαφέρουσα τὴν δημοσίευσή τοῦ ἀνεκδότου, ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς ἀνεξετάστου αὐτοῦ κειμένου, γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν πενιχρῶν, ἄλλωστε, ἄρμενοπουλικῶν ἐργογραφικῶν μας γνώσεων, — ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ποιότητα τοῦ κώδικα ποὺ μᾶς τὸ παραδίδει.

Πράγματι, ἡ θέση τοῦ κώδικα στὴν ἄρμενοπουλικὴ χειρόγραφη παράδοση εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιόλογη. Τὸ κείμενο τῆς Ἑξάβιβλου εἰσάγει ὁ Πίναξ ὅλης τῆς Ἑξάβιβλου, ποὺ προηγεῖται ἐδῶ τῆς «Προθεωρίας»· ὠρισμένες ἄλλες ιδιοτυπίες στὴ σύνταξη καὶ στὴ μορφή τοῦ πίνακος αὐτοῦ (τοῦ ὁποίου κατέχω φωτοαντίγραφο) καθιστοῦν πιθανὸ ὅτι ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τῆς Ἑξάβιβλου ποὺ περιέχει ὁ κώδικας — τοῦ ὁποίου καμμία ἀντιβολὴ δὲν ἔχει γίνει πρὸς τὸ κείμενο ποὺ διαθέτουμε — εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ παρουσιάζεται ηὐξημένο περαιτέρω, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἐνδειξη γιὰ ἐξαιρετικὴ προέλευση τοῦ κειμένου, τὴν ὁποία παρέχει ἡ λεγομένη «σημείωση τοῦ Φιλοθέου» ποὺ περιέχεται στὸν κώδικα : πρόκειται γιὰ τὴν περίφημη βιβλιογραφικὴ σημείωση (ff 195^v in fin., μετὰ τὸ τέλος τοῦ *Θεσπίσματος*), ἡ ὁποία προσδιορίζει χρονολογικὰ τὴ σύνταξη (ἢ τὴν ὁλοκλήρωση) τῆς Ἑξάβιβλου καὶ τοῦ corpus της στὸ 1345 καὶ παρέσχε στὸν Lambeck (*Petrus Lambecius*, 1628 - 1680) τὴ δυνατότητα νὰ τοποθετήσῃ πρῶτος ὀριστικὰ τὴν ἀκμὴ

les principautés danubiennes», *Βυζαντινά*, Α' (1969), 681 κέ.· Πίτσακης μῆ' - ν' καὶ κη' - κθ' σημ., ἀρ. 6, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

8. Στὸν πρόσφατο κατάλογο τῶν H. Hunger - O. Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, II, Βιέννη 1969· *juridicus gr.* 11 στὸν Daniel de Nessel, *Catalogus sive Recensio specialis omnium codicum mss. graecorum* . . . , Βιέννη 1690, II, 15 - 18 (83, XI, 8).

τοῦ Ἀρμενοπούλου στὸν 14ο αἰῶνα⁹, ἐνῶ, ὅπως εἶναι γνωστό, ὡς τότε ἐθεωρεῖτο ὁμόφωνα ὡς συγγραφεὺς τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἐξ ἄλλου, μία ἀκόμη ἰδιοτυπία τοῦ κώδικα συνίσταται στὴν παρουσία στὴν κεφαλή του καὶ ἀμέσως πρὸ τῆς Ἐξαβίβλου, στίς τρεῖς πρῶτες σελίδες (ff 1^r - 2^r), ἀποσπασμάτων ἀπὸ τῆς *Ροπὲς* μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Ἐκ τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν ἰνστιτούτων περὶ ἀγωγῶν*, ἡ ὁποία παρέσυρε τὸν B. de Montfaucon νὰ νομίσῃ ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Ἀρμενοπούλου, «παρ-εκβολές» ἀπὸ τῆς *Εἰσηγήσεως*: «ex imperatoris Justiniani libro IV Institutionum excerpta quaedam a Constantino Harmenopulo»¹⁰. Τέλος, παράδοξη εἶναι ἡ ἐνταξὴ στὸν κώδικα τοῦ *Θεσπίσματος* τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ὅχι στὴ λεγομένη «ἀπόδοσις τοῦ Ἀρμενοπούλου» (Harmenopulos-Version: Heimbach, 820), ποὺ στὴν πραγματικότητα ἀπαντᾷ ἤδη, ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, στὸν Βλαστάρη, ἀλλὰ στὴν ἀπόδοσις τοῦ Βαλσαμῶνος (Balsamon-Version)¹¹. Προφανῶς ὁ γραφεὺς τοῦ κώδικος ἦ τοῦ προτύπου του, ἔχοντας ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἀρκετὰ πληρέστερη

9. *Commentarii de augustissima bibliotheca Caesarea Vindobonensi*, Βιέννη 1665 - 1680, VI 39 (ἐκδόσις Kollar, 1766 - 1782, VI, 87 - 89). Ἡ ἀπόδοσις τῆς σημειώσεως στὸν πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινου εἶναι ἐντελῶς ἀδικαιολόγητη καὶ ἔγινε ἄκριτα δεκτὴ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς μέχρι τῶν ἡμερῶν μας (N. I. Πανταζόπουλος, *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, 482 κέ.). Γιὰ τὸ θέμα βλ. M o r t r e u i l, III, 361 σημ. e καὶ Πιτσάκη, γ' κέ. Τὸ κείμενο τῆς σημειώσεως συνήθως δημοσιεύεται μὲ κάποιες ἐλάσσονες φραστικὲς «ἐπεμβάσεις» στὴ διατύπωσή του· τὸ ἐκδίδω κατωτέρω σὲ πιστὴ ἀντιγραφή ἀπὸ τὸν κώδικα:

¹Τὸ παρὸν βιβλίον τοῦτο ὅλον, τῶν τε θεῶν καὶ φιλευσεβῶν νόμων, καὶ τῶν | ² ἱερῶν καὶ θεῶν κανόνων, συνετέθη πολλῶ πόνῳ καὶ οὕτως ὁργανόθη [sic] παρὰ τοῦ | ³ πανσεβάστου νομοφύλακος τοῦ εὐαγοῦς βασιλικοῦ [sic] σεκρέτου καὶ κριτοῦ τῆς θεο- | ⁴ -σώστου πόλεως θεσσαλονίκης κῦρ κωνσταντίνου τοῦ ἀρμενοπούλου, ἐπὶ τῆς βασι- | ⁵ -λείας τῆς εὐσεβεστάτου [sic] καὶ φιλοχρίστου δεσποίνης ἡμῶν καὶ αὐτοκρατορίσεως | ⁶ κυρᾶς ἁγνῆς τῆς παλαιολογίνης, καὶ τοῦ ἐρασμιωτάτου ταύτης υἱοῦ, τοῦ εὐσε- | ⁷ -βεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως ἡμῶν καὶ αὐτοκράτορος ῥωμαίων κῦρ ἰωάν | ⁸ τοῦ παλαιολόγου, ἐν ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ζω · ωω · ργω', ἡ'ος ιγ'ης : +++

10. *Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova*, Παρίσι 1793, I, 552. Ἀντίθετα σωστὰ περιγράφει ὡς ἀνώνυμο τὸ κείμενο ὁ L a m b e c k, ἐνθ' ἄνωτ. Σήμερα βέβαια ποὺ ἔχει διαπιστωθῇ ἡ προέλευσις τῶν ἀποσπασμάτων, δὲν τίθεται θέμα πατρότητος τοῦ Ἀρμενοπούλου (βλ. Χέρτσογ, 31 κέ· Πιτσάκης, κθ' σημ., ἀρ. 12· περίεργα, μόνον ὁ καθηγητὴς N. I. Πανταζόπουλος, 527 καὶ σημ. 154, φαίνεται νὰ συζητῇ ἀκόμη τὴν ἀπόδοσις στὸν Ἀρμενόπουλο). Θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθῇ ἴσως ὅτι στὸν Ἀρμενόπουλο ἀνήκει μόνον ἡ πρωτοβουλία τῆς παραθέσεως τῶν ἀποσπασμάτων· καὶ ἡ ἀπουσία τους ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα γνωστὰ χειρόγραφα καὶ ἡ θέσις τους πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐξαβίβλο — κεφαλὴ συνήθως τοῦ corpus — καθιστοῦν ἀπίθανη καὶ τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ καὶ πιθανώτερη τὴν ὑπόθεσις ὅτι ἀπλῶς ὁ κάτοχος ἢ ὁ γραφεὺς τοῦ κώδικα θέλησε νὰ θέσῃ στὴν κεφαλὴ ἐνὸς κυρίως νομικοῦ χειρογράφου μερικὲς βασικὲς ἀρχὲς τῶν Ἰνστιτούτων.

11. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Πιτσάκη, κη' σημ., ἀρ. 4.

αὐτὴ ἀπόδοση, ἀντικατέστησε δι' αὐτῆς τὴν ἀπόδοση «τοῦ Ἀρμενοπούλου», τῆς ὁποίας ἡ ἀρχικὴ παρουσία στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλῆς.

Ἡ ἀνεπίγραφη «πραγματεία», ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, περιέχεται μεταξὺ τῶν «ἐπιμέτρων» τῆς Ἑξαβίβλου στὸ f140^v τοῦ κώδικα. Ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Lambeck, ἐνθ' ἄν., VI, 37 (ἐκδ. Kollar, VI, 83 - 98), ὁ ὁποῖος τὴν ἀπέδωσε μὲ βεβαιότητα στὸν Ἀρμενόπουλο· τὸν ἀκολούθησε ὁ Fabricius, *Bibliotheca graeca*, X, 278 (ἐκδ. Harless, XI, 267), ποὺ περιλαμβάνει τὴν πραγματεία πρώτη μεταξὺ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Ἀρμενοπούλου («Dissertatio de jejunii quadragesimalis aliorumque nonnullorum solennium jejuniorum origine ac ratione»). Τὴν ἀπόδοση δέχθηκαν ὁ Mortreuil¹², ὁ Χέρτσον¹³, ὁ Maurocordato¹⁴ καὶ οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς μέχρι τοῦ Ν. Ι. Πανταζοπούλου¹⁵. Φυσικὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς μεταξὺ τῶν «ἐπιμέτρων» τῆς Ἑξαβίβλου στὸν κώδικα, δὲν ὑπάρχει ἄλλο θετικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀπόδοση αὐτὴ : ἔτσι, πρόσφατα μόνον, σημειώθηκε μία τάση τῶν συγγραφέων νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν, ἀρκούμενοι νὰ θεωροῦν τὴν πραγματεία ὡς ἀνώνυμη¹⁶. Ὡς κύριο ἐπιχείρημα κατὰ τῆς αὐθεντικότητος τοῦ κειμένου ἐμφανίζεται ἡ παρουσία τῆς πραγματείας, μεταξὺ τῶν «ἐπιμέτρων», ἀποκλειστικὰ — ἀπὸ ὅ,τι τοὐλάχιστον ἔχει γίνει μέχρι σήμερα γνωστὸ — στὸν κώδικα αὐτό, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τοῦ corpus τῆς Ἑξαβίβλου, τοῦ ὁποῖου ἡ σύνθεσις ἀποδίδεται στὸν Ἀρμενόπουλο, παρουσιάζεται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σταθερὸ καὶ «κανονικὸ» στὰ χειρόγραφα : ἔτσι εἶναι πιθανώτατο ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπλῆ «σημείωσις» τοῦ κατόχου ἢ τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα στὴν κεφαλὴ τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων*, — ἀντίστοιχη ἄλλωστε μὲ τὴν παρουσία τῶν ἀποσπασμάτων τῶν *Ροπῶν* στὴν κεφαλὴ τῆς Ἑξαβίβλου.

12. Ἐνθ' ἄνωτ., 498 : «... les ouvrages dont Harménopule est positivement l'auteur : on peut y joindre le Traité du Carême».

13. Ἐνθ' ἄνωτ., 28 : «ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀρμενόπουλον ἐν σύγγραμμά περὶ ἀρχῆς καὶ τρόπου τῆς τεσσαρακοστῆς καὶ ἄλλων τινῶν νηστειῶν, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἐπιγραφὴν». Πρόκειται προφανῶς γιὰ μετάφρασις τῆς διατυπώσεως τοῦ Fabricius.

14. Ἐνθ' ἄνωτ., 7 : «... un traité sur le carême et les autres jeûnes». Τὸ ἴδιο βέβαια καὶ ὁ Σπ. Σακελλαριάδης, 20, ποὺ ἀντλεῖ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν Χέρτσον.

15. Ἐνθ' ἄνωτ., 507 : «Δὲν παρουσιάζουν ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἔρευνάν μας αἱ ἐξῆς, καθαρῶς θρησκευτικοῦ περιεχομένου, πραγματεῖαι τοῦ Ἀρμενοπούλου : 1. Ἡ ἀνεπίγραφος μελέτη περὶ τῆς "τεσσαρακοστῆς καὶ ἄλλων νηστειῶν", ἀποδιδόμενη εἰς τὸν Ἀρμενόπουλον».

16. Ἐτσι ὁ H. Hunger, ἐνθ' ἄν. : «f 140^v Anonym. Kapitel über die Fastenzeiten (ohne Titel Cod.)» καὶ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, 20^ο σημ., ἀρ. 12, μθ' καὶ νη' ἀρ. 39 : «ἀπαρεμβάλλεται συμπτωματικὰ [...] «ἡ ἀνώνυμη πραγματεία γιὰ τὴ νηστεία».

Παρὰ ταῦτα, ἡ κρίσις αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀριστική : α') Μία πρώτη ἐνδείξις αὐθεντικότητος παρέχει ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἡ ποιότης τοῦ κώδικα, ἀρκετὰ ἀρχαίου, μὲ πλήρεις τὸ *corpus* τῶν «ἐπιμέτρων» καὶ πιθανώτατα συνδεομένου (τοῦ ἴδιου ἢ τοῦ προτύπου του) μὲ τὸν ἄμεσο κύκλος τοῦ Ἀρμενοπούλου, ὅπως μαρτυρεῖ κυρίως ἡ λεγομένη «σημείωση τοῦ Φιλοθέου». Φυσικά, στὸ σημεῖο πού βρίσκονται οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ποιότητα τῶν χειρογράφων τῶν ἔργων τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ τὴν προέλευσή τους, εἶναι ἀδύνατη ἡ περαιτέρω ἐνταξίς τοῦ κώδικα στὴν παράδοση τοῦ ἀρμενοπουλικοῦ κειμένου καὶ ἡ πλήρης φιλολογικὴ ἀξιολόγησή του. β') Περαιτέρω ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς «πραγματείας» στὸν Ἀρμενόπουλο παρέχει ἡ παρουσία τῆς στὸν στενότερο κύκλο τῶν «ἐπιμέτρων» τῆς Ἐξαβίβλου, πού ἀναπόσπαστα συνδέονται μαζί της στὰ χειρόγραφα : βρίσκεται μεταξὺ τῶν *Νόμων Γεωργικῶν* καὶ τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων*, τῶν δύο σημαντικωτέρων καὶ ἐκτενέστερων «ἐπιμέτρων», νομικῶν ἔργων «ἀδελφῶν», ὅπως εἶδαμε, τῆς Ἐξαβίβλου καὶ ἀναμφίβολα διαμορφωμένων ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀρμενόπουλο μὲ τὴν τεχνικὴ πού χρησιμοποίησε σ' αὐτήν. γ') Λόγῳ τῆς θέσεως αὐτῆς ἡ «πραγματεία» σαφῶς καλύπτεται ἀπὸ τὴν βιβλιογραφικὴ καὶ χρονολογικὴ «σημείωση τοῦ Φιλοθέου» πού περιέχεται στὸ f195^v, μετὰ τὴν *Ἐπιτομὴ* καὶ τὸ *Θέσπισμα*, καὶ ἀποδίδει ρητὰ τὴν ὅλη ἐργασία πού προηγεῖται στὸν Ἀρμενόπουλο : τὸ παρὸν βιβλίον τοῦτο ὅλον...¹⁷. Ἔτσι οἱ ἐνδείξεις αὐτές, μαζί μὲ τὴν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας σχεδὸν ὁμόφωνη — ἂν καὶ προφανῶς ἀβασάνιστη καὶ χωρὶς γνώση τοῦ κειμένου — γνώμη τῶν συγγραφέων, φαίνεται νὰ «νομιμοποιοῦν» τὴν προσωρινὴ τοῦλάχιστον διατήρησις τῆς «πραγματείας» μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου¹⁸.

17. Ἀλλὰ ἡ σημείωση φαίνεται νὰ «καλύπτει» καὶ τὰ, ἀσφαλῶς ξένα πρὸς τὰ «ἐπίμετρα», κείμενα τῶν ff 182^v - 194^v, στοιχεῖο πού μειώνει ὅπωςδήποτε τὴν ἀξία τοῦ ἐπιχειρήματος.

18. Ἡ «πραγματεία» ἦταν μέχρι σήμερα μία ἀπὸ τίς λίγες ἐργασίες, ἀπὸ τίς ἀποδοθεῖσες στὸν Ἀρμενόπουλο, πού ἔμεναν ἀνέκδοτες. Ἡδὴ σήμερα, ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ *corpus* τῆς Ἐξαβίβλου, δὲν ἔχουν δημοσιευθῇ, σὰν τέτοια, τὰ ἐθιμοτυπικὰ κείμενα (βλ. ἄνωτ., σημ. 5), πού ὅμως στὴν πραγματικότητά εἶναι (ἢ τοῦλάχιστον σὲ παρεμφερῇ μορφή) ἀρκετὰ γνωστὰ ἀπὸ ἄλλοῦ (στὴν κατηγορίᾳ αὐτὴ βέβαια ἀνήκουν κατὰ μείζονα λόγο καὶ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τίς *Ροπές* πού ἀπέδωσε στὸν Ἀρμενόπουλο ὁ *Montfaucon*, βλ. ἄνωτ. σημ. 10)· μένει ἀνέκδοτη ὅμως μία «μειζων» αὐθεντικὴ ἐργασία τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἡ λεξικογραφικὴ, πού περιλαμβάνει στὴν πραγματικότητά δύο *Λεξικά* κατὰ στοιχεῖον, ἓνα περιέχον τὰ κοινῶς γραφόμενα ῥήματα, ἐν ᾧ δείκνεται τίνα μὲν ἐξ αὐτῶν ἐστὶν ἀμετάβατα, τίνα δὲ μεταβατικά, καὶ τούτων τίτι συντάσσεται ἕκαστον καὶ τί δηλοῖ καὶ ἓνα περιέχον τὰ πολυώνυμα [= συνώνυμα] τῶν ῥημάτων (Πιτσάκης, κθ' σημ., ἀρ. 8).

‘Οπωσδήποτε, από την σύντομη ανάπτυξη που προηγήθηκε έχει καταστή προφανές ότι, σε αντίθεση προς τους παλαιότερους συγγραφείς που έννοούσαν βέβαια αληθινή πατρότητα του ‘Αρμενοπούλου, όταν γίνεται σήμερα λόγος για την αυθεντικότητα ενός από τα επίμετρα της ‘Εξαβίβλου, πρόκειται, σε κάθε περίπτωση, για την απόδοση στον ‘Αρμενόπουλο της πρωτοβουλίας εντάξεώς του στο corpus και ίσως, ενίοτε, και κάποιας διαμορφώσεως της παρούσης φραστικής μορφής, — ενώ αντίθετα (και τοῦτο δὲν ἔχει τονισθῇ πάντοτε ὅσο ἐπιβάλλεται) ἡ ἰδιοτυπία τῆς ἀρμενοπουλικῆς παραδόσεως καὶ ὁ τρόπος συγκροτήσεως τοῦ corpus δὲν ἐπιτρέπουν νὰ τεθῇ θέμα προσωπικῆς συντάξεως τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν ‘Αρμενόπουλο.

Στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνιχνεύσω τὴν πηγή, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει ληφθῇ τὸ φραστικὸ τῶν «ἱστορικῆς» φύσεως τριῶν πρώτων «κεφαλαίων» τῆς πραγματείας: πιθανῶς, δεδομένου ὅτι τὸ θέμα εἶναι οἰκειότατο στὴ βυζαντινὴ γραμματεία¹⁹, ἔχει συνταχθῇ — ἴσως ἀπὸ τὸν ‘Αρμενόπουλο, ἂν σ’ αὐτὸν πράγματι ὀφείλεται ἡ σύνθεση καὶ ἡ ἐνταξὴ στὰ «ἐπίμετρα» τοῦ κειμένου — κατ’ ἐρανισμό ἀπὸ διάφορες πηγές, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ σύγχυση ποὺ παρατηρεῖται στὸ <γ> «κεφάλαιο» μεταξὺ τῶν νηστειῶν τῆς Κοιμήσεως καὶ τῶν Χριστουγέννων, ποὺ προφανῶς προέρχεται ἀπὸ κακὴ σύνθεση ἢ κατανόηση τῶν κειμένων. Ἀντίθετα, ὑπῆρξε μᾶλλον εὐχερὲς νὰ ἐντοπίσω ὅτι τὰ «κεφάλαια» <δ> καὶ <ε> ἔχουν προφανῶς ληφθῇ ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα²⁰, τοῦ ὁποίου ἔχει διατηρηθῇ πλήρως τὸ φραστικὸ· ἰδιαίτερα χαρακτηρι-

19. ‘Αναστασίου τοῦ Συναΐτου, πατριάρχου ‘Αντιοχείας, *Περὶ τῶν ἁγίων τριῶν τεσσαρακοστῶν, πόθεν παρελάβομεν φυλάττειν αὐτάς καὶ ὅτι οἱ ταύτας παραβαίνοντες παρανομοῦσιν* (ἡ ἐργασία εἶναι νόθος: ἀναφέρει τὴν Ζ’ οἰκουμενικὴ σύνοδο, ἐνῶ ὁ ‘Αναστάσιος πατριάρχευσε κατὰ τὰ ἔτη 559 - 570 καὶ 593 - 599). ‘Αναστασίου ἐπισκόπου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, *Περὶ τῆς νηστείας τῆς ὑπερενδόξου Θεοτόκου καὶ ὅτι χρὴ ταύτην φυλάττειν ὡς ἔνθεσμον* (Migne, P.G., CXXVII, 520 - 532· ὁ ‘Αναστάσιος φέρεται ὡς συγγραφεὺς καὶ ἄλλων ἐργασιῶν γιὰ τὶς νηστείες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μιᾶς πραγματείας γιὰ τὶς ἑπτὰ ἐβδομάδες τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς· πιστεύω ὅτι θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς συγγραφεὺς καὶ τῆς συγγενοῦς ἐργασίας ποὺ ἀποδόθηκε ἐσφαλμένα στὸν ὁμώνυμό του πατριάρχη ‘Αντιοχείας, δεδομένου ὅτι ὁ ‘Αναστάσιος Καισαρείας ἤκμασε μετὰ τὴν Ζ’ οἰκουμενικὴ σύνοδο, κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα). τοῦ ἁγίου Νίκωνος ἐκ τοῦ παρδέκτου, ὁμιλία νζ’. Οἱ τρεῖς συγγραφές στοὺς Ρ α λ λ η - Π ο τ λ η, Δ’, 580 - 591 (ἀπὸ τὸν Jean - Baptiste Cotelier [1629 - 1686], *Ecclesiae Graecae Monumenta*, III, 425 - 444). Ἐπίσης: Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, *Ἐπιστολὴ χάριν τῶν ὀφειλουσῶν τελείσθαι νηστειῶν ἐκάστον ἔτους πεμφθεῖσα πρὸς τοὺς ‘Αντιοχεῖς* (Ρ α λ λ η ς - Π ο τ λ η ς, Δ’, 565 - 579· εἶναι προφανῶς ἡ ἐπιστολὴ γραφικὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸ κείμενο, <ε>)). Ὅπωςδήποτε ἡ «πραγματεία» δὲν ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά.

20. Ὁ ‘Αρμενόπουλος γνωρίζει τὸ ἔργο τοῦ Βαλσαμῶνος, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ‘Εξαβίβλο (βλ. Π ι τ σ α κ η ς, λζ’ σημ. 24): στὴν § Δ, 7, 17 μνημονεύει, μὲ βάση προφανῶς τὴν

σική είναι ή διατήρηση τοῦ πρώτου ἐνικοῦ προσώπου (*Ἐγὼ δὲ ἀσπίως σκοπή-
σας [...] λέγω...*) καὶ αὐτουσίας τῆς παραπομπῆς σὲ ἄλλο κείμενο τοῦ Βαλσα-
μῶνος, πάντοτε χωρὶς νὰ ἀλλοιωθῇ τὸ πρῶτο πρόσωπο (...πλατύτερον ἐλεπτο-
γήσαμεν ἐν ἐπιστολῇ γραφικῇ, ἣν διὰ τὸ πολύστοιχον εἶναι οὐ κατεστρώσαμεν
ταῦθα). Ἐξ ἄλλου, ἡ διάφορη προέλευση τῶν δύο «ἐνοτήτων» τοῦ κειμένου (<α'> -
<δ'> καὶ <δ'> - <ε'>) προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀνακολουθία ποὺ ἐμφανίζεται στὶς πλη-
ροφορίες ποὺ παρέχουν: στὴν πρώτη ἐνότητα ἡ νηστεία τῶν Χριστουγέννων φαίνεται
νὰ ἔχη ὑποκαταστήσει τὴν νηστεία τῆς Κοιμήσεως, ἐνῶ στὴ δεύτερη (τοῦ Βαλσα-
μῶνος) ὁρθὰ γίνεται λόγος γιὰ τὰς δύο ταύτας νηστείας κατὰ τὶς ὁποῖες ὀφείλομεν
νηστεύειν. Γενικὰ εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἡ συνένωση τῶν δύο «ἐνοτήτων» ἔχει συντε-
λεσθῇ μηχανικά, χωρὶς καμμία οὐσιαστικὰ προσπάθεια ἐνοποιήσεως τοῦ κειμένου, —
μὲ μόνη ἐξαίρεση, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴ συγχώνευση τῆς νηστείας τῆς Μεταμορφώσεως
στὴν νηστεία τῆς Κοιμήσεως.

Τὰ σχετικὰ κείμενα τοῦ Βαλσαμῶνος ἔχουν ὥς ἐξῆς:

1. *Ἐγὼ δὲ μετὰ τοῦτο σκοπήσας ὅθεν καὶ ὅπως παρεδόθησαν αἱ δύο αὗται
νηστεῖαι, ἤγουν ἡ τῆς Κοιμήσεως τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ ἡ τῆς Γεννήσεως τοῦ
Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ ἡ πρὸ τῆς ἐορτῆς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων
τελουμένη νηστεία καὶ ἡ πρὸ τῆς Μεταμορφώσεως νηστεία²¹, καὶ εἰ ἐξ ἀνάγκης
ὀφείλομεν κατὰ ταύτας νηστεύειν καὶ ἐπὶ πόσας ἡμέρας, λέγω τὴν μὲν νηστείαν τῶν
τοιούτων τεσσάρων ἐορτῶν ἀπαραίτητον εἶναι, τὴν δὲ ποσότητα τῶν ἡμερῶν ταύτης
μὴ εἶναι εἰς πάσας ἰσάριθμον, ὅ περ εἰς τὴν μεγάλην ἐστὶ τεσσαρακοστήν, ἀλλὰ πρὸ
μὲν ἐπὶ ἡμερῶν ἐκάστης τῶν τοιούτων ἐορτῶν πάντες οἱ πιστοί, λαϊκοὶ δηλονότι
καὶ μοναχοί, ἀναγκάζονται νηστεύειν κατὰ τὸ ἀπαραίτητον, καὶ οἱ μὴ οὕτω ποιούν-
τες ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἀλλοιωθήσονται· οἱ δὲ ἀπὸ τῶν
κτητορικῶν τυπικῶν συνωθούμενοι μοναχοὶ νηστεύειν ἐπὶ πλέον [...] καὶ ἄκοντες
ἀναγκασθήσονται τοῖς κτητορικοῖς αὐτῶν τυπικοῖς ἀκολουθεῖν, ὅτι τοῦτο κανονικὸν
καὶ σωτηριῶδές ἐστιν· ὥς περ καὶ οἱ λαϊκοὶ οὕτως ἔκοντὶ νηστεύοντες εὐχαριστίας*

μαρτυρία του, τὴν χαμένη νεαρὰ 78 τοῦ Μανουῆλ Α' Κομνηνοῦ· στὴν ἴδια παράγραφο ἔχουμε
προφανῶς καὶ μία παραδρομὴ τοῦ Ἀρμενοπούλου ποὺ ὀφείλεται σὲ κακὴ κατανόηση σχολίου
τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν Νομοκανόνα εἰς ἰδ' τίτλους (βλ. Πι τ σ ά κ η ς in loco, σ. 235 σημ.
1 καὶ 2, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῆς νεαρᾶς τοῦ Μανουῆλ 18 ἀπὸ ἀβλεψία).

21. Ὁ Βαλσαμὼν διασπᾷ τὴν νηστεία τοῦ Δεκαπενταγούστου σὲ δύο ἐπταήμερα, ἀναφερό-
μενα τὸ ἓνα στὴ Μεταμόρφωση (6 Αὐγούστου) καὶ τὸ ἄλλο στὴν Κοίμηση (15 Αὐγούστου). Ὅπως
θὰ δοῦμε, ὁ Ἀρμενόπουλος(;) ἐπεμβαίνει, στὸ σημεῖο αὐτό, στὸ κείμενο ποὺ παραλαμβάνει ἀπὸ
τὸν Βαλσαμῶνα καί, σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα καὶ σήμερα θέση, ἀναφέρει ὁλόκληρὴ τὴν περίοδο
τῆς νηστείας στὴ Θεοτόκο (<δ'>).

ἀξιωθήσονται. Ἐπεὶ δὲ τὰς αἰτίας τούτων πάντων γραφικοῖς θείοις δόγμασι καὶ διδάγμασιν εὐδοκοῦντος Θεοῦ κατησφαλισάμεθα καὶ δι' ἐπιστολῆς παρεστησάμεθα γραφείσης²² πρὸς τὸν ἐν τῷ Βουνῷ τοῦ ἁγίου Αὐξεντίου ἐγκλειόμενον τιμιώτατον μοναχὸν κυρὸν Θεοδόσιον τὸν Σαρπειώπην, ἀνάγνωθι καὶ ταύτην· ἐνταῦθα γὰρ ὡς πολύστιχος οὐ κατεστρώθη· ἡ αὐτὴ δὲ ἐπιστολὴ ἐγρᾶφη ἀπαράλλάκτως καὶ πρὸς τοὺς ἐν τῷ θρόνῳ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς²³. (Ἑρμηνεῖα Βαλσαμῶνος ἐπὶ τοῦ γ' κανόνος (ἀποκρίσεως) τοῦ Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως· Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 420).

2. Ἡμεῖς δὲ σκοπήσαντες τὰ περὶ τούτου, ἀπολογούμεθα· ἐξ ἀνάγκης προηγούμεναι νηστεῖαι πρὸ τῶν τεσσάρων τούτων ἑορτῶν, ἡγουν πρὸ τῆς ἑορτῆς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς ἁγίας Θεοτόκου, πλὴν ἑπταήμεροι· μία γὰρ τεσσαρακονθήμερος νηστεία ἐστίν, ἡ τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Πάσχα. Εἰ δέ τις καὶ πλεόν τῶν ἑπτὰ ἡμερῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ νηστεύει, ἢ ἐκοντὶ ἢ ἀπὸ κτητορικοῦ τυπικοῦ συνωθούμενος, οὐ καταισχνυθήσεται. Ὅπως δὲ καὶ διατί πρὸ ἐκάστης τούτων τῶν τεσσάρων ἑορτῶν ἑπταήμερον νηστείαν ἐξ ἀνάγκης νηστεύειν ὀφείλομεν, ἐδηλώθη ἐν τῷ γεγονότι παρ' ἡμῶν χάριν τούτου συνοδικῷ τόμῳ²⁴. (Ἀπόκρισις νε' Βαλσαμῶνος· Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 488).

Τὸ κείμενο τῆς «πραγματείας» παραδίδεται στὸν κώδικα μὲ ἀρκετὴ ἐπιμέλεια ἀπὸ ἀπόψεως γραφῆς, ἀλλὰ ὅχι χωρὶς γραμματικὰ καὶ ὀρθογραφικὰ λάθη, — ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ ἄλλα κείμενα ποὺ ἔχουν γραφῇ ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα. Προφανῶς στὴν παράδοση τοῦ κειμένου ἔχει μεσολαβήσει καθ' ὑπαγόρευση γραφὴ, ποὺ «δικαιολογεῖ»

22. Προφανῶς ἀπὸ παρεξήγησης ἢ κακῆς ἀνάγνωστος αὐτῆς τῆς φράσεως: δι' ἐπιστολῆς γραφείσης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προηγούμενη: γραφικοῖς θείοις δόγμασι, ὁ συντάκτης τῆς «πραγματείας» δημιούργησε in fin. (ζε') τὴν ἀρκετὰ ἀδόκιμη καὶ χωρὶς σαφῆς ἔννοια φράση: ἐν ἐπιστολῇ γραφικῇ.

23. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν Ἐπιστολὴν [...] πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς τοῦ Βαλσαμῶνος (Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 565 - 579)· βλ. ἀνωτ. σημ. 19.

24. Πιθανῶς θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν Ἐπιστολὴν [...] πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς, λόγῳ τῆς ἀντιστοιχίας τῶν κειμένων· κυριολεκτικὰ «συνοδικὸ τόμος», γεγονότα παρ' ἡμῶν (=ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα) γιὰ τὸ θέμα αὐτό, δὲν γνωρίζω. Ἴσως ὅμως ἐδῶ ὑπονοεῖται τὸ τὸ προηγούμενο κείμενο τοῦ Βαλσαμῶνος, ποὺ εἶναι «ἐπίσημη» ἑρμηνεῖα πάνω σὲ πατριαρχικὴ καὶ συνοδικὴ «ἀπόκριση» (ἀποκρίσεις γεινόμεναι παρὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίας συνόδου ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Νικολάου [...] ἐφ' αἷς καὶ ἑρμηνεῖαι ἐξεφωρήθησαν παρὰ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶν), ὥστε νὰ δικαιολογῆται, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ διατύπωση «ἐν τῷ γεγονότι παρ' ἡμῶν συνοδικῷ τόμῳ».

ἐν μέρει τὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα καὶ ἐξηγεῖ λάθη κατὰ τὴν ἀκρόαση τῶν λέξεων : μίαν ἀντὶ μνείαν (<γ'>). Ἀντίθετα τὰ συντακτικὰ σφάλματα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι βαρύνουν τὸν συντάκτη τῆς πραγματείας. Στὴν ἐκδοση διατηρεῖται ἡ διαίρεση τοῦ κειμένου σὲ παραγράφους ποὺ παρέχει τὸ χειρόγραφο· ὁ διαχωρισμός, ἐξ ἄλλου, σὲ «κεφάλαια» (στὰ ὅποια προσέθεσα ἀρίθμηση) ἀκολουθεῖ ἐπίσης τὴν διαίρεση τοῦ κειμένου στὸ χειρόγραφο, ἡ ὅποια σημειώνεται ἀφ' ἐνὸς μὲ τὶς παραγράφους ἢ τὰ ηὐξημένα διαστήματα μεταξὺ τῶν περιόδων καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴ χρήση μεγαλυτέρων καὶ περισσότερο ἐπιμελημένων ἀρχικῶν κεφαλαίων γραμμάτων.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Ἀντικείμενο τῆς «πραγματείας» εἶναι ἡ ἱστορικὴ καταγωγὴ καὶ ἡ διάρκεια τηρήσεως τῶν μεγάλων νηστειῶν τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας : ἀναφέρονται μόνον διαρκεῖς νηστεῖες, ἐνῶ δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὶς νηστεῖες ποὺ τηροῦνται σὲ μεμονωμένες ἡμέρες, ὅπως ἡ νηστεία τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου (29 Αὐγούστου), τῆς ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου), ἡ πρὸ τῶν Θεοφανείων (6 Ἰανουαρίου), ἡ κατὰ τὴν Τετάρτη καὶ τὴν Παρασκευὴ τῆς ἐβδομάδος. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀντίστοιχη μὲ ἄλλες ὁμοειδεῖς συγγραφές, ποὺ ἔχουν ἤδη ὅπως εἶδαμε περιληφθῇ καὶ σὲ νομοκανονικὲς συλλογές (βλ. ἄνωτ. σημ. 19), τὸ περιεχόμενό της ὅμως δὲν παρουσιάζει (στὸ πρῶτο βέβαια τμήμα του, ποὺ δὲν ἔχει ληφθῇ ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα) κοινὰ σημεῖα μὲ καμμία ἀπὸ αὐτὲς καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχη ἐπηρεασθῇ ἀπὸ ὅσες τοῦλάχιστον ἔχω ὑπ' ὄψη μου. Οἱ νηστεῖες ποὺ μνημονεύονται στὴν πραγματεία εἶναι :

α'. — Ἡ μεγάλη τεσσαρακοστή. Ὁ ὑπομνηματισμὸς τῆς μεγαλύτερης, ἐπισημότερης καὶ ἀρχαιότερης νηστείας εἶναι καὶ ὁ συντομώτερος, προφανῶς γιὰτὶ θεωροῦνται ἀρκετὰ γνωστὰ καὶ οἰκεῖα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα. Ἡ πρώτη φράση (ὡς τοῦ χρόνου ὅλου ἀποδεκάτωσιν), καὶ ἀπὸ τὴν παλαιοδιαθηκικὴ της διατύπωση καὶ κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴ δεύτερη (Οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ ὁ Χριστὸς...), ἀναφέρεται προφανῶς στὶς νηστεῖες 40 ἡμερῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ὅπως τοῦ Μωϋσέως ('Εξοδος, λδ', 28) καὶ τοῦ Ἡλίου (Γ' Βασιλειῶν, ιθ', 8)· ἀκολουθῶς ἀναφέρεται βέβαια ἡ νηστεία τοῦ Ἰησοῦ στὴν ἔρημο (Ματθαῖος, δ', 2· Μάρκος, α', 13· Λουκᾶς, δ', 2) καὶ ἡ καθιέρωση τῆς νηστείας τῆς τεσσαρακοστῆς ἀπὸ τοὺς Πατέρες καὶ ἡ σύνδεσή της μὲ τὴν περίοδο πρὸ τῶν Παθῶν²⁵.

25. Πρβλ. κανόνες ε' Νικαίας Α', μθ'-νβ' Λαοδικείας, ξθ' Ἀποστολικόν, κθ', νβ', νε' νς' καὶ πθ' Πενθέκτης.

β'. — Ἡ νηστεία τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς προελεύσεως τῆς νηστείας, ἐνῶ βασίζεται σὲ ἀκριβέστατο καὶ εὐδιάκριτο ἱστορικό πυρῆνα, ἔχει ἀστοχήσει στὴ σύνθεση. Ἡ καταγωγή τῆς νηστείας βρίσκεται, πράγματι, στὴν ἐπταήμερη νηστεία ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν ἐορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς (διὰ τὴν τοῦ ἁγίου πνεύματος κάθοδον ἡμέρας ἐνήστευσαν ἐπτά), ἤδη ἀπὸ τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» (4ος αἰ.: ἔτσι καὶ ὁ μέγας Ἀθανάσιος)· ἐπίσης εἶναι ἀκριβὲς ὅτι, μετὰ τὴν καθιέρωση κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα τοῦ ἐορτασμοῦ τῆς μνήμης τῶν κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου (29 Ἰουνίου), ἡ νηστεία παρετάθη μέχρι τῆς ἐορτῆς αὐτῆς²⁶. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀκριβὲς ὅτι μαρτυρεῖται ἐπταήμερη νηστεία τῶν ἀποστόλων μετὰ τὴν Πεντηκοστή (πρόκειται προφανῶς γιὰ δικαιολογημένη παρεξήγηση ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς νηστείας στὶς «Ἀποστολικὲς Διαταγές»)· ἐπίσης δὲν εἶναι, φυσικά, ἀκριβὲς ὅτι ἡ 29ῃ Ἰουνίου εἶναι ἡ ἡμέρα τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ἀφοῦ βέβαια οὔτε συγχρόνως, οὔτε ὅλοι οἱ ἀπόστολοι ἐμαρτύρησαν²⁷· πρόκειται, στὴν πραγματικότητα, γιὰ τὴ μνήμη τοῦ μαρτυρίου μόνον τῶν «κορυφαίων» Πέτρου καὶ Παύλου, γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπῆρχαν πράγματι ἐκκλησιαστικὲς παραδόσεις ὅτι ἐθανατώθηκαν σύγχρονως· ἀντίθετα ἡ ἐορτὴ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τὴν ἐπομένη (30 Ἰουνίου) εἶναι ἐπέκταση τῆς προηγουμένης ἐορτῆς, ἀπλῆ σύναξις ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν μνήμην τῶν κορυφαίων». Ἐξ ἄλλου τὸ κείμενο δὲν διευκρινίζει ὅτι, μετὰ τὴν ἐπέκταση τῆς νηστείας, ἡ ἐναρξή της δὲν τοποθετεῖται πλέον στὴν Πεντηκοστή, ὅπως φαίνεται νὰ ἀναφέρῃ ἡ πραγματεία, ἀλλὰ ἔχει μεταφερθῇ στὴν ἐπομένη τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πάντων²⁸. Ἀκριβὲς εἶναι, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ διάρκεια τῆς νηστείας τῶν ἁγίων Ἀπο-

26. Πρβλ. κανόνες Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως κ' (ιβ' Πηδάλ.), ζ' ἐκ τῶν 9 (κθ' ἐκ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συντάξεων).

27. Ἡ φράση ὕστερον δὲ καὶ αὐτῶν τῶ μαρτυρίῳ τελειωθέντων κατὰ τὴν κθ' τοῦ Ἰουνίου μηνὸς πρέπει νὰ μὴ ἀναφέρεται μόνο στοὺς δύο «κορυφαίους», ἀφοῦ ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Παῦλος, δὲν μετεῖχε τοῦ σώματος τῶν ἀποστόλων κατὰ τὴν Πεντηκοστή, ὥστε νὰ ἰσχύῃ γι' αὐτὸν ἡ ἀμέσως προηγούμενη φράση: ἐπειδὴ γὰρ αὐτοὶ διὰ τὴν τοῦ ἁγίου πνεύματος κάθοδον ἡμέρας ἐνήστευσαν ἐπτά. Ἐκτὸς ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ ἐνήστευσαν πρέπει νὰ διορθωθῇ σὲ ἐνήστευον, ὁπότε θὰ ἀναφέρεται ὑποτιθεμένη συνεχῇ πρακτικῇ κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους (βάσει τῆς μαρτυρίας τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»), στὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ μετέχῃ καὶ ὁ Παῦλος· ἡ φράση ἐπαναλαμβάνεται στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου (ὅπου οἱ ἡμέρες ἐκτείνονται σὲ ἐννέα)· ἀλλὰ ἐκεῖ ὁ χρόνος τοῦ ρήματος δὲν εἶναι εὐδιάκριτος στὸ γφ: ὥς περὶ δὴ καὶ οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι ἐνήστευον (ἢ: ἐνήστευσαν).—Ἀλλὰ ἡ ἀποψη ποὺ ἐκτίθεται ἐδῶ δὲν εἶναι κατηγορηματικὴ· συνήθως δὲν δίδεται τόσο σχολαστικὴ προσοχὴ σ' αὐτὰς τὰς διακρίσεις: στὸν βυζαντινὸ ἀγιογραφικὸ τύπο τῆς Πεντηκοστῆς συχνὰ εἰκονίζεται σὲ κεντρικὴ θέσῃ ὁ Παῦλος (ὅπως καὶ στὸν τύπο τῶν 12 ἀποστόλων).

28. Φαίνεται νὰ διορθώνεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου (ζδ'): νηστεύειν μετὰ τὴν τῶν ἁγίων πάντων ἐορτήν. Ἡ φράση δὲν ἔχει ληφθῇ ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα καὶ προφανῶς ἀνήκει στὸν συντάκτη τῆς «πραγματείας».

τόλων, σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅλες τὶς ἄλλες νηστεῖες, κυμαίνεται ὡς ἂν φέροι ἡ τοῦ ὁκλίου φορὰ, ἤτοι τοῦ Πάσχα²⁹.

γ'. — Παράδοξη εἶναι ἡ σύγχυση ποὺ παρατηρεῖται στὸ τρίτο «κεφάλαιο» μεταξὺ τῶν νηστειῶν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Χριστουγέννων, κατὰ τὴν ὁποία ἡ νηστεία τῶν Χριστουγέννων κατάγεται δῆθεν ἀπὸ μία 40ήμερη νηστεία τῆς Κοιμήσεως, ποὺ μετετέθη ἀργότερα στὰ Χριστούγεννα³⁰. Ἐξ ἄλλου τὸ κείμενο αἰνείται νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων μέχρι μιᾶς ἐποχῆς δὲν ἐτελεῖτο χωριστά, ἀλλὰ ἐνσωματωμένη ἐν τῇ κοιμῇ τῆς θεοτόκου(!). Ἡ παρεξήγηση εἶναι πλήρης: ἡ ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων εἶναι, βέβαια, πολὺ ἀρχαιότερη τῆς Κοιμήσεως· ἐτελεῖτο ἀρχικὰ συνενωμένη, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων (Ἐπιφάνεια, 6 Ἰανουαρίου), μέχρι τοῦ 4ου αἰῶνα, ὁπότε ἄρχισε νὰ ἐορτάζεται στὶς 25 Δεκεμβρίου — πρῶτα στὴ Δύση· ἡ ἐορτὴ τῆς Κοιμήσεως εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερη. Καὶ οἱ δύο νηστεῖες ἀναφέρονται, γιὰ πρώτη φορὰ, στὸν «τόμο τῆς Ἐνώσεως» (Νεαρχὰ 1 Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου, ἐτ. 920)³¹, ἴσως δὲ αὐτὴ ἡ κοινὴ μνεῖα συνετέλεσε, κατὰ κάποιον δυσδιάκριτο τρόπο, στὴ σύγχυση τοῦ συντάκτη³².

29. Ἡ διακύμανση αὐτὴ τῆς διαρκείας τῆς νηστείας κινεῖται μεταξὺ τῶν 42 ἡμερῶν (ὅταν τὸ Πάσχα ἐορτάζεται στὶς 22 Μαρτίου) καὶ τῶν ἐννέα καὶ μόνων, ὅπως ἀναφέρει τὸ κείμενο. Ἦδη σήμερα, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου, ἡ μακρότερη διάρκεια τῆς νηστείας εἶναι 30 ἡμερῶν (Πάσχα 4 Ἀπριλίου), εἶναι δὲ δυνατόν νὰ μὴ ὑπάρξῃ νηστεία τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ὅταν ἡ ἐορτὴ τῶν ἁγίων Πάντων συμπέσῃ μετὰ τὴν 27ῃ Ἰουνίου (Πάσχα 5 - 8 Μαΐου).

30. Ἡ παρατήρηση τοῦ κειμένου ὅτι, ὅπωςδήποτε, πρέπει νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων ὡς καὶ τῆς ἁγίας θεοτόκου μνεῖα οὕσα ἀναφέρεται προφανῶς στὴν ἰδιαίτερη θέση ποὺ κατέχει στὸν λειτουργικὸ, ὑμνογραφικὸ καὶ ἁγιογραφικὸ κύκλο τῆς Γεννήσεως ἡ Παναγία· ἄλλωστε τῆς ἔχει εἰδικὰ ἀφιερωθῇ καὶ ἡ ἐπομένη ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων: ἡ «Σύναξις τῆς Θεοτόκου» (26 Δεκεμβρίου).

31. Ἡ νηστεία τῶν Χριστουγέννων, ἀλλ' ὡς νήστιμος τοῦ ἁγίου Φιλίππου (ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐνάρξεώς της· πρβλ. στὸ κείμενο μετὰ τὴν ιδ' τοῦ νοεμβρίου <δ'>· ἡ φράση δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα) ἀναφέρεται ἤδη στοὺς κανόνες τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως (806 - 815, † 829;) : κ' (10' Πηδάλ.), ζ' ἐκ τῶν 9 (κθ' τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συντάξεων).

32. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὴν σύγχυση προκάλεσε ἡ ἐνέτεινε ἡ «ἀπόκρισις» γ' τοῦ Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (εἰ χρόν τὴν ἐν τῷ Αὐγουστῷ νηστείαν ἐπιτελεῖν), τὴν ὁποία εἶχε βέβαια ὑπ' ὄψιν ὁ συντάκτης τῆς «πραγματείας», ἀφοῦ ἐρμηνεῖα τῆς ἀποτελεῖ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Βαλσαμῶνος (βλ. ἀνωτ., ἀρ. 1) ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ληφθῇ ἡ δεύτερη «ἐνότης»: Ἦν ἡ νηστεία πρότερον ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ μετετέθη δὲ διὰ τὸ μὴ περιπίπτειν ταῖς κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον γινομέναις ἐθνικαῖς νηστεαῖς· πλήν καὶ ἔτι πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων ταύτην τὴν νηστείαν νηστεύουσιν (τὸ γεγονὸς τῆς μεταθέσεως εἶναι στὴν πραγματικότητά «ἄδηλον»· ἔτσι ὁ Βαλσαμῶν, Γ' ἀλλ. τ. σ. - Π ο τ λ ῆ ς, Δ' 420· πρβλ. καὶ Πηδάλιον, σημ. 1 in loco). Ἡ μνεῖα, περαιτέρω, τοῦ ατόμου τῆς ἐνώσεως» συσχέτισε τὶς δύο νηστεῖες στὴν σκέψιν τοῦ συντάκτη τῆς «πραγματείας» καὶ δὲ-

Ἐξ ἄλλου ἡ διατύπωση τοῦ «κεφαλαίου» ἀφ' ἧν νὰ νοηθῇ ὅτι μετὰ τὴν δῆθεν «μετάθεση» τῆς νηστείας ἀπὸ τὴν Κοίμησιν στὰ Χριστούγεννα καταργήθηκε ἡ νηστεία τῆς Κοιμήσεως· φυσικὰ καὶ οἱ δύο νηστεῖες, ποὺ ἄλλωστε ποτὲ δὲν ἔχουν στὴν πραγματικότητα ταυτισθῇ ἢ συσχετισθῇ, διατηροῦνται: ἡ νηστεία τοῦ Δεκαπενταγούστου ἀπὸ τὴν 1η ὡς τὴν 14η Αὐγούστου καὶ ἡ νηστεία τῶν Χριστουγέννων ἀπὸ τὴν 15η Νοεμβρίου ὡς τὴν 24η Δεκεμβρίου³³.

Ὅπως εἶδαμε, ἡ συνέχεια τῆς «πραγματείας» ἔχει ληφθῇ σχεδὸν αὐτολεξεῖ ἀπὸ τὸν Βαλασμῶνα, μὲ ὠρισμένες μόνον φραστικὲς μεταβολές. Ἡ μόνη ἀξιόλογη ἐπέμβαση ποὺ γίνεται στὸ κείμενο τοῦ Βαλασμῶνος εἶναι ἡ συγχώνευση τῶν δύο «ἐπταήμερων» νηστειῶν τοῦ Αὐγούστου (τῆς Μεταμορφώσεως καὶ τῆς Κοιμήσεως), σὲ μία νηστεία τοῦ Δεκαπενταγούστου, ποὺ ἀναφέρεται πλέον ἀποκλειστικὰ στὴν Κοίμησιν.

μιούργησε τὴν σύγχυση. — Ἡ περίπτωση εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἂν πράγματι ἡ σύνταξη πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὸν Ἀρμενόπουλο, γιὰτὶ φαίνεται νὰ παρέχῃ ἓνα παράδειγμα τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται καὶ χρησιμοποιεῖ τὰ κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ, καὶ νὰ ἐρμηνεύῃ ὠρισμένες ἀντίστοιχες «συγχύσεις» ἢ παρεξηγήσεις ποὺ παρτηροῦνται στὴν Ἐξάβιβλο καὶ σὲ ἄλλες ἐργασίες του.

33. Τὸ θέμα, ὅπως εἶδαμε, ἀποσαφηνίζεται στὸ εἰλημμένο ἀπὸ τὸν Βαλασμῶνα (δ') «κεφάλαιο», ὅπου καὶ διαχωρισμὸς τῶν δύο τούτων νηστειῶν γίνεται καὶ σαφῶς δηλοῦται ὅτι καὶ οἱ δύο νηστεῖες πρέπει νὰ τηροῦνται (φυσικὰ μὲ τὴν ιδιότυπη ἐκδοχὴ τοῦ Βαλασμῶνος ποὺ τίς θέλει ἀπλῶς ἐπταήμερες· χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ Βαλασμῶν δεχόμενος ἐπταήμερες νηστεῖες πρὸ τῆς Μεταμορφώσεως καὶ τῆς Κοιμήσεως διατηρεῖ οὐσιαστικὰ πλήρη τὴν νηστεία τοῦ Δεκαπενταγούστου· ὁ συντάκτης ὅμως τῆς «πραγματείας» σωστὰ συνενώνοντας τίς δύο νηστεῖες σὲ μία, ἀλλὰ διατηρῶντας συγχρόνως τὸ ἐπταήμερο τοῦ Βαλασμῶνος, φαίνεται νὰ περιορίζῃ καὶ τὴν νηστεία τοῦ Δεκαπενταγούστου σὲ νηστεία ἐπτὰ ἡμερῶν).